
Retorik^a

FÂRÂBÎ

Çeviren

ALİ TEKİN^b

Öz: Retorik klasik mantığın dokuz bölümünden biridir. Retorik, tartışmalı da olsa, mantık biliminin bir dalı olarak ilk defa Aristoteles tarafından incelenmiştir. Aristoteles'in vazettiği retorik kanıtlama teorisi sonraki dönem mantıkçılarınca yeniden inceleme konusu edilmiştir. İslam Dünyasındaki ilk retorik kuramı Fârâbî tarafından ortaya konulmuştur. Bu çalışmada Fârâbî'nin *Retorik* adlı kitabının bir kısmı ilk defa Türkçeye kazandırılmaktadır. Eserin bu bölümünde Fârâbî bilgisizlik, inanç, görüş, kanaat, kesin bilgi ve zan gibi hem retorik hem de burhan teorisi açısından çok önemli olan temel terimlere açıklık getirmekte ve zan durumları ile ilgili antik filozoflar tarafından yapılan tartışmaları değerlendirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Fârâbî, klasik mantık, retorik, kesinlik, zan, kanaat.

^a Bu çeviri, 'Entelekyâ Mantık-Metafizik Okulu' adı altında yürütülen çalışmalardan bir kesittir. Çevirinin yapıldığı kaynak için bkz. Fârâbî, *Kitâb fî'l-Mantık: el-Hatâbe*, tahk. Muhammed Selim Sâlim, Kahire: Matbaa Dâri'l-Kutub, 1976, ss. 7-19.

^b Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü

Rhetoric^c

AL-FARABI

Translated by

ALÎ TEKİN

Abstract: Rhetoric is one of the nine parts of classical logic. Rhetoric was studied in history as one of branches of logic by Aristotle at first, even if it is discussed. Theory of rhetorical argumentation which was introduced by Aristotle was studied by next logicians again. First theory of rhetoric in Islamic world was studied by al-Farabi. In this study the part of al-Farabi's *Book of Rhetoric* is firstly going to be translated to Turkish. In this part of book al-Farabi clarifies basic terms which is very important for theory of rhetoric and demonstration like ignorance, belief, view, persuasion, certitude and opinion, and reviews deliberations which were discussed by ancient philosophers about situation of assumption.

Keywords: Al-Farabi, classical logic, rhetoric, certainty, assumption, persuasion.

^c This translation is a section of studies which were performed under the title of 'Entelekyia School of Logico-Metaphysics'.

ENTELEKYA

FÂRÂBÎ

MANTIK KİTABI

RETORİK

© entelekyia

الفارابي

كتاب في المنطق

الخطابة

انتليخيا

Mantık Kitabı: Retorik

248b Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla.

Retorik, amacı on cinsin hepsinde ikna oluşturmak olan kıyasî bir sanattır. Dinleyicinin nefsinde bu şeylerle ilgili olarak ortaya çıkan kanaat retorîğin eylemlerinin nihaî amacıdır.

Kanaat bir zandır. Özetle zan, bir şey hakkında, “O şöyledir ya da değildir.” şeklinde bir inanca sahip olmaktır. Bir şey hakkındaki inancın, o şeyin kendindeki varlığından başkaca olması mümkündür.

249a İnsanda, biri hakkında doğrunun elde edilemediği her iki şey, onun için henüz bir matlubdur. Ve her matlub doğrunun bilinmemesinden sonra söz konusu olur.

Şayet “Zan, yanlış olması mümkün olanın doğruluğuna inanmak değil; aksine, yanlış olması mümkün olmayanın doğruluğuna inanmaktır.” denirse, işte bu zan değil, kesin tasdiktir; ancak onun isimlendirilmesinde bir yanlışlık yapılmıştır. Bir şey hakkındaki inançta bulunan olumlama ya da olumsuzlamada ya doğruluğun ya da yanlışlığın bulunması kaçınılmazdır.

Tasdik, kendisinden başkasının mümkün olmadığı şey hakkında olabilir. İşte bu, bilgidir. Retorikteki ikna, burhanî sanatlardaki öğretim gibidir. [Retorikteki] kanaat, öğrencinin öğretimden elde etmiş olduğu bilgiye denk gelir. Dinleyen konuşana kulak kesilmesi, onu doğru bulup dediğini teemmül etmesi [burhandaki] öğrenime denk gelir.

Kanaat ismi, bu anlama, daha fazlasını elde etmek mümkün olmakla birlikte bir şeyin bir kısmıyla yetinmek (*el-ictizâu bi's-şey' ke'l-cüz'*) ve iktisatlı olmaktan (*el-iktisâd*) nakledilmiştir. İnsanlar muâmelata ilişkin işlerinde ve geçimlerini sağlarkenki tasarruflarında karşı karşıya gelince konuştukları hakkında birbirlerini tasdik etmekle ve bazıları diğerlerinin sözlerine müracaat etmekle yetinirler. Bu, onlar bu anlamı bilgi diye isimlendirinceye kadar devam ederdi.

كتابه في المنطق: الخطابة

بسم الله الرحمن الرحيم

248b

الخطابة صناعة قياسية، غرضها الإقناع في جميع الأجناس العشرة وما يحصل من تلك الأشياء في نفس السامع من القناعة هي الغرض الأقصى بأفعال الخطابة.

والقناعة ظن ما. والظن في الجملة هو أن يعتقد في الشيء أنه كذا أو ليس كذا، ويمكن أن يكون ما يعتقد فيه على خلاف ما عليه وجود ذلك الشيء في ذاته.

249a وكل شيتين لم يتحصل الصدق في أحدهما عند الإنسان فهو مطلوب عنده بعد. وكل مطلوب فهو بعد مجهول الصدق.

فإن قيل: إن الظن ليس هو اعتقاد صدق ما يمكن كذبه، بل اعتقاد صدق ما لا يمكن كذبه، فليس ذلك بظن، لكنه يقين، وإنما أخطأ في تسميته. ولا بد أن يقع في الاعتقاد للشيء إما الصدق وإما الكذب في الإيجاب أو السلب.

والتصديق قد يكون بما لا يمكن غيره، فذلك العلم. والإقناع في صناعة الخطابة مثل التعليم في الصنائع البرهانية. والقناعة نظير للعلم الحاصل للمتعمق عن التعليم. وإصغاء السامع إلى القائل واستثباته وتأمله لما يقوله نظير التعلم.

وإسم القناعة منقول إلى هذا المعنى من الاجتزاء بالشيء كالجزم والاقتصاد، وإن أمكن الازدياد منه. فإن الناس يجتزئون عند تلاميذهم على المعاملات والتصرف في المعاش على تصديق بعضهم لبعض فيما يتخاطبون به ورجوع بعضهم إلى قول بعض، حتى يسمون هذا المعنى علما.

Zan ve kesin bilgi bir görüş olmadıkça ortaktırlar. Görüş, bir şey hakkında “O şöyledir ya da değildir.” şeklinde bir inanç beslemektir. Görüş bu ikisinin cinsi, bu ikisi de [onun] iki tür[ü] gibidir.

Kendisinde görüşlerin bulunduğu ve konuşmaların kendisi ile yapıldığı önermelerden kimisi zorunlu kimisi ise mümkündür. Zorunlulardan kimisi mutlak zorunlu, kimisi ise belirli vakitlerde zorunludur ve o vakitlerden önce olmaları ya da olmamaları mümkündür. Bunlar, vücûdî adını alır.

- 249b** Kesin bilgi, sadece zorunlularda bulunur. Kesinin sınıfları zorunlunun sınıflarına göre oluşmuş gibidir. Kesin bilginin kimisi mutlak kesin, kimisi ise bir vakit kesin olup ortadan kalkandır.

Kesin bilgi mümkünde asla bulunmaz. Ancak ben mümkün hakkındaki bilgimizin kesin olmadığını kastetmiyorum; aksine, bir şeyin gelecekte bulunup bulunmaması mümkün olduğu zaman bizim için onun bulunup bulunmaması ile ilgili olarak kesin bilginin bulunmasının mümkün olmadığını kastediyorum. Bu, bizim, bulunması mümkün olanın varlığına ilişkin inancımızın asla kesin olmamasıdır. Özetle ikna ve zan, zorunlunun sınıflarında ve mümkünde olabilir.

Mümkün adı öncelikle iki anlama delâlet eder: Birincisi, manası, tahsili münasip olan matlubun varlığını zorunlu olarak gerekli kılan bilinmeyene delâlet eder. İkincisi ise, gelecekte olacak şeylerin çoğunun varlık yönlerinden birine delâlet eder.

Matlubun iki çelişğinden herhangi birinin isabetli ya da doğru olmasının gerekmediği tarzdaki bilgisizliğimiz, sadece bizim açımızdan mümkündür; yoksa onun şeyin nefsimiz dışındaki varlığında mevcut olduğu anlamına gelmez. Zanda şart koşulan mümkün, şeyin nefis dışındaki kendinde varlığına delâlet eden mümkün değil, aksine sadece bizim açımızdan olana delâlet eden mümkündür ve bu, inancımızın şeyin kendinde varlığına mutâbık olup olmadığının bizce bilinmiyor olduğu anlamına gelir.

والظن واليقين يشتركان في أهمهما رأي. والرأي هو أن يعتقد في الشيء أنه كذا أو ليس كذا. وهو كالجنس لهما، وهما كالنوعين.

والقضايا التي فيها تكون الآراء، وبها تكون المخاطبات منها ضرورية، ومنها ممكنة. فالضرورية منها ضرورية على الإطلاق، ومنها ضرورية في أوقات ما، وقد كانت قبل تلك أوقات ممكنة الوجود واللاوجود، وهذه تخص بإسم الوجودية.

249b واليقين يوجد في الضروريات فقط. ويشبه أن تكون أصناف اليقين بحسب أصناف الضروري، فيكون منه يقين على الإطلاق، وما هو يقين في وقت ما و يزول.

وليس في الممكن يقين أصلا. ولست أعني أن علمنا بالممكن ليس بيقين، بل إنما أعني أنه إذا كان شيء ممكنا أن يوجد في المستقبل، وأن لا يوجد، لم يمكن أن يكون لنا فيه يقين أنه يوجد، أو لا يوجد. وهذا هو أن إعتقادنا وجود ما هو ممكن أن يوجد لا يكون يقينا أصلا. فالإقناع والظن بالجملة قد يكون في أصناف الضروريات و في الممكن.

وإسم الممكن يدل أولا على معنيين: أحدهما: على المجهول الذي يلزم ضرورة أن يقتضي معناه المطلوب الذي هو الصواب على التحصيل. والثاني: على جهة من جهات وجود كثير من الأمور المستقبلية.

فجهلنا بما لم يلزم بعد أي نقيضي المطلوب هو الصواب أو الصادق: هو الممكن من جهتنا نحن فقط، وليس هو معنى موجودا في الأمر من خارج أنفسنا. فالممكن الذي يشترط في الظن ليس هو الممكن الدال على شيء يوجد للأمر في ذاته من خارج النفس، بل هو الممكن الدال على ما هو من جهتنا فقط. ومعناه أنه مجهول عندنا هل اعتقادنا مطابق لما عليه الأمر في وجوده أم لا.

250a

Durum nefse dışarıdan gelen bir şeyden kaynaklandığı için, zanda bilgiyle ilintili bir bilgisizlik varmış gibi olur. Şey hakkında “O, nefste, nefse gelen şeyden kaynaklanması dolayısıyla şöyledir.” şeklindeki inancımız bilgi gibidir. O şey hakkında, “Nefsimizde olanın, nefis dışındaki varlığına karşılık geldiğine emin değiliz.” şeklindeki inancımız, inancımızın şeyin [kendinde] varlığına mutâbık olduğunu bilmemektir. Bu, varlığı zorunlu olup bizim açımızdan mümkün olanla ilgilidir.

Bundan bir tanesi “Zeyd ayaktadır, hâlâ ayakta durmaktadır.” şeklindeki sözümüzde olduğu gibi kendisinde bir yönüyle imkân bulunandır. İşte bu şuan zorunludur. Verilen örnekte [ayakta durmanın] bulunması da bulunmaması da mümkündür.

Kendisine imkânın karışmadığı saf zorunlu hakkında, belirli bir insan için belirli bir vakitte, zan ve kesinliğin beraber / aynı anda bulunması mümkün değildir.

İmkânla karışmış olan zorunlu hakkında ise belirli bir insan için belirli bir vakitte zan ve kesinliğin beraber bulunması mümkündür. O kişi için onun şu anki varlığı hakkında kesinlik, gelecekteki varlığı hakkında ise zan söz konusu olabilir.

Bilgisizliğimizin nedeni, saf zorunluya ilişkin zannımızın bizim açımızdan olmasıdır. [İmkânla] karışmış olan [zorunlu]ya gelince, onun [şu anki] var olma vakti bizim açımızdandır, gelecekte [var olması ise] kendisi açınsındandır. Çünkü onun, zannettiğimiz ve inandığımız şeyle birlikte bulunması ya da bulunmaması mümkün olabilir.

Zan güçlü olabilir ve zayıf olabilir. Zanlardan kimisi, insanın, karşıtının farkında olmadığı, kimisi ise insanın karşıtının farkında olduğu ve kendi kendine ya da başkasıyla konuşurken karşıtını kullanabildiği türdendir. Zannın gücü, karşıtının azlığına, zayıflığı ise karşıtının çokluğuna göredir.

Kanaat insanın karşıtların farkına varmasına engel olmaz. Her insan, başkalarıyla konuşurken kanaati kuvvetlendirme yoluna gider ya da araştırma veya yararlı gördüğüne müsamaha yolu ile kanaati iptal etmeye çalışır.

ولأن الأمر لازم عن شيء وارد على النفس من خارج، صار الظن كأن فيه جهلا مقرونا بعلم. فإن اعتقادنا في الشيء أنه كذا لأجل لزومه في النفس عن الوارد عليها هو 250a
للعلم. واعتقادنا فيه أنا لا نأمن أن يكون ما في نفوسنا مقابلا لما عليه الأمر من خارج النفس هو جهل بمطابقة اعتقادنا لوجود الأمر. هذا فيما كان وجوده ضروريا و ممكنا من جهتنا.

ومنه ما يوجد فيه بوجه ما إمكان، كقولنا: زيد قائم، ما دام قائما. فإنه في هذا الوقت بالضرورة. وقد كان فيما تقدم ممكنا أن يوجد، وأن لا يوجد.

فالضروري الخالص الذي لا يشوبه إمكان لا يمكن أن يكون لإنسان واحد في وقت واحد به ظن و يقين معا.

وأما الضروري المشوب بالإمكان فقد يكون لإنسان واحد في وقت واحد به ظن و يقين معا. فإنه قد يكون له يقين بوجوده في الوقت الحاضر، وظن في المستقبل.

وسبب جهلنا أنا ظننا بالضروري الخالص من جهتنا، فأما قي المشوب ففي وقت وجوده من جهتنا وفي المستقبل من جهته، لأنه قد يمكن أن يوجد بما ظنناه واعتقدناه أولا.

والظن يقوى ويضعف. ومنه ما لا يشعر الإنسان بعناده، ومنه ما يشعر بعناده ويقدر على إحضاره إما فيما بينه وبين نفسه أو فيما يخاطب به غيره. وقوة الظن بحسب قلة معانده، وضعفه بحسب كثرته.

وليس ينقص القناعة أن يشعر الإنسان بمعاندا. وكل إنسان يستعمل تأكيد القناعة فيما يستعمله بينه و بين غيره أو إبطاها باستقصاء أو مسامحة بما يراه الأنفع.

250b Kanaatin alt düzeyde olanını yararlı buluyorsa onu aşip üst düzeyde olanına yönelmez. Şayet alt düzeydeki kanaatinin onu istediğine ulaştırmadığını görürse, onunla ilgili bir araştırma içerisine girer ve onu güçlendirir. Şayet kendisi için yararlı olan, ondaki bir şeyi iptal etmek ise, bu defa ona bilgisi oranında itiraz ederek karşı çıkar. Kanaat daha güçlü bir duruma ulaşırsa bile, kanaatte karşı çıkma yeri az ya da çok; açık ya da gizli olarak bulunur.

Zannın karşıtının gizliliği, inanan ve düşünen kişiden kaynaklanabileceği gibi, üzerinde düşünülen şeyden de kaynaklanabilir. Nitekim görüş, insanı [sahip olduğu] görüşü kısmen ya da tamamen yanlışlama ya sevkedecek ve yöneltecek olan birçok karşıtı içinde barındırabileceği gibi inanması gereken ve doğru olanlara (*es-savâb*) da yöneltebilir. İnsan ya yılgınlık, zihin rahatlığını tercih, tembellik nedeniyle ya hayatını idame ettiği şeyden dolayı araştırmayı istediklerinden uzak kalması nedeniyle ya karşıtının farkına varmadığı cinsten şeylerin dışında kalanlar üzerinde kafa yorup geri kalan şeylerle ilgilenmeksizin onlar üzerinde araştırma yapması nedeniyle veyahut da zihinsel yetisinin eksikliği nedeniyle karşıtların farkına varmaz; bu durum [yani zihinsel yeti eksikliği] ya gençlikten kaynaklanıyordur ve bundan dolayı [belli bir süre sonra] değişebilir ya da fitrattan kaynaklanıyordur ve hiçbir zaman değişmez. Bir insanın kıyasla idrak edilen şeyleri idrak etmeye yönelik fitrî gücü belli bir miktarda olabilir. Ya da onda bu güç ancak belli bir varlık cinsinde [uygulayacak kadar] bulunabilir. Her konuda ya da belli türden konularda ondan sahip olduğunun üzerindeki bir derecede [çaba sarfetmesi] istendiğinde buna gücü yetmez. Bitkinlikten gücü zayıflar ve sözü geçen şeyler üzerinde düşünmekten yorgun düşer. Şayet o konu üzerinde önceden düşünmüş ve bütün gücüyle araştırma yapmış olsaydı, karşıtı ortaya çıkarırdı.

251a Bu [durum], fiziksel güçlerde görünen [durumlara] benzer. Kişi bir şeyi araştırır, onun hakkında bir görüş sahibi olur; ardından bu görüşü gücü yettiği ölçüde inceler ve görüşünün karşıtının o kişi karşısında gizli kalmasından dolayı ne bu görüşün karşıtı ne de gayesine karşı olanın doğruluğu açığa çıkmazsa, o zaman bu kişi bu görüşü tákâtî ölçüsünde temellendirebilir.

250b فإن كان ينتفع بأدنى منازلها، لم يتجاوزها إلى ما فوقه. وإن رأى أدنى منازلها لا يبلغ له ما يريد، استقصاه وأكدته. وإن كان الأئنف له إبطال شيء منه، عانده وعارضه على علم بقوته. والقناعة وإن بلغ بما أكد أمرها، فلا بد فيها من موضع العناد إما كثيرا و إما قليلا، ظاهرا أو خفيا.

وخفاء معاند الظن قد يكون من جهة المعتقد والناظر، وقد يكون من جهة الأمر المنظور فيه. وذلك أن الرأي قد يكون له معاندات كثيرة شأنها أن ترشد الإنسان وتنبهه على كذب رأيه إما بالجزء وإما بالكل، وعلى الصواب مما ينبغي أن يعتقد، فلا يشعر بما إما لتوانيه وإثاره لراحة فكره وبطالته أو لتشاغله عن استقصاء طلبها بما به قوام الحياة أو بالنظر في جنس ما من الأمور غير جنس الأمر الذي لم يشعر بمعانده والفحص عنه دون باقي الأشياء أو لنقص ذهنه، وذلك للحدائثة فيزول أو بالفطرة فلا يزول. وقد تكون قوته بالفطرة على إدراك الأشياء التي سبيلها أن تدرك بالقياس إلى مقدار ما. أو إنما تكون له تلك القوة على جنس ما. فإذا التمس من نفسه فوق ذلك المقدار إما في كل شيء أو في جنس ما خارت قوته. وقد تخور القوة عن كلال وتعب لنظر في أمور متقدمة. ولو كان سبق إلى النظر في هذا ففحص عنه جمام من قوته لاستخراج المعاند له.

251a وذلك كما يعرض في القوى الجسمانية. فإذا فحص الناظر عن الشيء، فاعتقاد فيه رأيا ما، ثم تعقب ذلك الرأي بغاية ما قدر عليه، فلم يستبين له معاند ذلك الرأي ولا صحة مقابله إلى غايته تلك، لأجل خفاء المعاند لرأيه، وكان ذلك من جهته هو، فقد صحح ذلك الرأي بحسب طاقته.

Şeyin kendisi açısından olan gizlilik ise ondaki [o şeydeki] şu haller ve sebeplerden dolayıdır: [1] Karşıtlarının gözlemlenerek ve tecrübe edilerek bilinen şeylerden elde edilir olması ve araştırmacının zaman ya da mekân uzaklığı veya başka bir engel dolayısıyla o şeyleri gözlemlemekten ve tecrübe etmekten alıkonması. Örneğin birçok hayvanın iç organlarının gözlemlenmesine ihtiyaç duyulması böyledir. Alet yoksunluğu ya da şeriatın müsaade etmemesi nedeniyle bu araştırma mümkün olmaz. [2] Yine karşıtların, açığa çıkarılmasında araştırmacının sahip olmadığı başka bir sanattan elde edilecek olan ilave bir güce ihtiyaç duyulur tarzda kapalı olması [3] ya da tümel önermede yanlışın çok kolay olması ve onun karşıtlarının az olması da böyledir.

İnsan bir görüşün karşıtının farkına varmadığında ve karşıtının ona kendisi yönünden kapalı kaldığını bildiğinde, o görüşü şüpheli bulur, onda karar kıl[a]maz ve ona tam olarak güven[e]mez. İnsanın, karşıtın kapalılığının bu iki yönün hangisinden, yani kişinin kendi yönünden mi yoksa bizzat şeyin kendisi yönünden mi olduğunu bilmesi zordur. Yine insanın inandığı şeyle ilgili olarak kendisinden şüphe duyması zordur; aksine insan kendi görüşüne güvenir, özellikle de inandığı şey hakkında uzun süre çabaladıktan sonra karşıt ona kapalı kaldığında.

Güvenilir zan, zannın kendisine göre değil, ancak her bir insana göre belirlenir. Bütün insanların nezdinde zanların en güvenilirini, kişinin araştırırken çaba sarf etmiş olmasına rağmen karşıtını elde edememiş **251b** olduğu veyahut da bütün karşıtlarını ortadan kaldırdığı zanlardır. O zaman kişinin inancı kendi nezdinde ve özellikle de o şey hakkında zihninde şüphe bulunmadığında asla karşıtı olmayan bir inanç olur.

Eskilerden ilk düşünürler nazarî şeyler hakkındaki görüşlerini bu şekilde temellendiriyorlardı. Onlardan birisi bir matlubla ilgili olarak bir kıyas ortaya koymaya çalışır; bir kıyasa denk geldiğinde, kıyasına denk geldiği o şeyi kendisi için bir görüş haline getirirdi. Daha sonra bu görüşü araştırır, onun karşıtlarını elde etmek ister ve onunla ona karşı olan arasında mukayese yapardı. Eğer onun bir karşıtını bulamazsa ya da bulunduğu karşıtlarını çözüp çelişkilerini ortaya koyabilirse, bu durumda, onu kendi görüşü kılar ve onun doğruluğuna inanırdı. Bu, insandan insana değişebiliyordu.

وأما خفاؤه من جهة الأمر نفسه فذلك بأسباب وأحوال في الامر: من ذلك أن تكون المعاندات له تؤخذ عن أشياء سبيلها أن تشاهد وتجرب، فيعاق الناظر عن مشاهدتها وتجربتها، إما لبعدها في الزمان أو المكان أو لعائق آخر، كما يحتاج في كثير من أمور الحيوان إلى مشاهدة كثرة من أعضائه الباطنة، فيمتنع من ذلك، إما لعوز الآلات أو أن الشريعة لا تطلق له ذلك. ومن ذلك أن تكون المعاندات غامضة يحتاج قي استنارتها إلى قوة زائدة تستفاد من صناعة أخرى لا تكون له أو يكون الكذب في القضية الكلية يسيرا جدا، فتكون المعاندات له قليلة.

والإنسان إذا لم يشعر بمعاند رأي ما، وعلم أن خفائه عليه من جهة نفسه، اتهم ذلك الرأي، ولم يسكن إليه، ولم يثق به ثقة تامة. ويعسر أن يعلم الإنسان لأي الجهتين خفاء المعاند: أ من جهته أم من جهة الأمر نفسه. ويعيد أيضا أن تقع للإنسان تهمة نفسه فيما يعتقد، بل يثق برأي نفسه، ولا سيما إذا خفى المعاند عليه بعد طول الحرص على ما يعتقد.

وأوثق الظن إنما يجد بحسب إنسان إنسان، لا بحسبه في نفسه. فإن الذي هو أوثق الظنون عند كل إنسان هو ما بذل وسعه في تعقبه فلم يحصل له عنده معاند أو فسح كل معاند له، فيصير اعتقاده لا عناد له عنده أصلا وخاصة إذا كان لا يتهم ذهنه في ذلك.

وبهذا الوجه كان الأقدمون من القدماء يصححون آرائهم في الأشياء النظرية، وهو أن الواحد منهم كان يلتمس القياس على مطلوب ما. فإذا صادفه، جعل ذلك الشيء الذي صادف قياسه رأيا له. ثم يتعقب ذلك الرأي ويلتمس معانداته ويقايس بينه وبينه و بينه. فإن لم يجد له معاندا أو وجد له معاندات قدر على حلها أو مناقضتها، جعله رأيا لنفسه واعتقد صحته. وهذا بحسب إنسان إنسان.

Zanların güvenilirliği hususundaki bu derinlemesine araştırmalara retorik yollardan ziyade cedeli/diyalektik yollarla ulaşılır. Bununla birlikte onun doğru olana karşılık geldiğinden emin olunmaz.

İnanç belli nedenlerden dolayı ortadan kalkar. Bu ya inananın ölmesi ya zihin sağlığının bozulması ya unutkanlığı ya inancının kanıtını unutması ya inanılan şeyin yok olarak ortadan kalkması veya inancının karşı olanına meyletmesi nedeniyle veyahut da inanan kişinin farkına varmadığı, görüşünü yanlışlayan sofistیک bir aldatma ya da kişinin inancının yanlışlığını ortaya koyan doğru bir karşıt nedeniyle olur.

Kesin bilgi inanan kişinin ölmesi, zihin sağlığının bozulması ve unutkanlığı nedeniyle ortadan kalkar; yoksa, *İkinci Analitikler*'de de açıklandığı üzere, asla şeyin yok olması ya da karşıt nedeniyle kalkmaz. Elde edildikten sonra, inanan kişinin [beden] ve zihin sağlığı yerinde olduğu müddetçe asla ortadan kalkmamak mutlak kesin bilginin özelliklerindedir. Belli bir vakte kadar olan kesin bilgi ise, inananın [beden] ve zihin sağlığı yerinde olmasına rağmen, şeyin yok olmasıyla ya da karşı olanına dönüşmesi nedeniyle ortadan kalka[bili]r.

252a İnananın unutmamasına, [beden] ve zihin sağlığı yerinde olmasına ve de şeyin yok olmamasına rağmen gelecekte ortadan kalkabilmesinin mümkün olması zannın özelliklerindedir. Kısacası belli bir vakitte elde edilen ve de gelecekte bir karşıtla ortadan kalkması mümkün olan her inanç zandır. Belli bir vakte kadar kalmaya devam edip sonra bir karşıtla ortadan kalkan her inanç, ortadan kalkıncaya kadarki süre boyunca sahibinin zan olduğunu fark etmediği bir zandır.

Eski düşünürlerden bazıları her bir insana göre değişen görüşler hakkında şöyle sorular sordular: “Gelecekte, bugün inandığın görüşlerden dönüp onların karşı olanlarına inanmayacağından emin misin?” Bunu soran kişinin şu sözü de bu anlamdadır: “Sıhhatine ve doğruluğuna inandığın görüşte kararlı mıydın? Ondan vazgeçip karşıtına inanmaya başladın. Dün inandığın görüşün karşı olanının bugün zihninde bulunuş tarzı ile bugün inandığın görüşün karşı olanının dün zihninde bulunuş tarzı aynı. Peki, bunu bırakıp [bugünkü inançtan], ilk inandığın karşı olanına [tekrardan] dönmeyeceğinin garantisi nedir?”

والاستقصاء في وثاقة الظنون يبلغ بالطرق الجدلية أكثر مما يبلغ بالطرق الخطيبية. ومع ذلك فلا يؤمن أن يكون مقابلا لصحة الأمر.

والاعتقاد يزول بأسباب: إما بموت المعتقد أو فساد ذهنه أو نسيانه أو نسيان برهانه أو زوال الأمر الذي كان فيه الاعتقاد بتلف أو استمالة إلى مقابل ما كان عليه وإما بمغالطة ترد عليه لا يشعر بها المعتقد للرأي أو عناد صادق يبين له كاذب اعتقاده.

واليقين يزول بموت المعتقد له وفساد ذهنه ونسيانه ولا يزول لا بتلف الأمر ولا بعناد أصلا على ما بين في كتاب البرهان. ومن خواص اليقين على الإطلاق: إذا حصل، أن لا يزول أصلا مع سلامة المعتقد وسلامة ذهنه. واليقين إلى وقت ما: فيزول بتلف الأمر أو تغيره إلى مقابله مع سلامة المعتقد وسلامة ذهنه.

252a ومن خواص الظن أن يمكن زواله في المستقبل مع سلامة المعتقد وسلامة ذهنه وسلامة الأمر، من غير أن ينساه. وبالجملية كل اعتقاد حاصل في وقت ما أمكن أن يزول في المستقبل بعناد فهو ظن. وكل اعتقاد قام إلى وقت ما ثم زال بعناد، فقد كان من قبل أن يزول ظنا لا يشعر به صاحبه أنه ظن.

وقد سأل بعض القدماء في الآراء التي بحسب إنسان إنسان، فقالوا: هل تأمن فيما تعتقده اليوم من الآراء أن ترجع عنها إلى مقابلاتها؟ ومثل ذلك قوله: هل كنت قديما على رأي تعتقد صحته وصدقه، رجعت عنه إلى مقابله، فصار مقابله اليوم عندك كحال مقابله بالأمس، فما يؤمنك أن ترجع عن هذا إلى مقابله الأول؟

Bu ve benzeri sorular, kadim sorulardandır. Bütün bu sorulardan maksat, bu ve benzeri görüşlerin zan olduğunun, haklarındaki görüşlerin kesin olması gerektiği nazârî şeyler için yetersiz olduğunun ve de kesin bilgi sayılması gerekmediğinin açığa çıkarılmasıdır.

Onlar kesin bilginin elde edilme yolları hakkındaki bilgisizlikleri nedeniyle bu sorulara yeterince cevap bulamadılar. Nitekim bazılarının cevabı şöyle oldu: “Ben bu görüşümden dönmem, ona aynı şekilde inanmaya devam ederim.” Bu, o kişinin görüşlerini kesin bilgi düzeyine getirecek bir cevap değildir. Çünkü bu sözle “Görüşümü ortadan kaldıracak bir karşıtın bilgisine sahip olmadıkça ya da görüşümü temellendiren kanıtların sahte olduğu gösterilmedikçe ondan dönmem.”
252b demek arasında fark yoktur. Zanların durumu böyledir. Zan, karşıtı ortaya çıkmadığı müddetçe inananının nezdinde kesin bilgi gibidir.

Eski düşünürlerden diğer bazıları ise bu sorunun cevaplanması gerekmediğini, aksine sahte olduğunun ortaya çıkmasıyla böyle bir sorunun anlamının kalmayacağını ileri sürdüler. Şöyle ki onlar bu ve benzeri soruların, işi başkasının görüşünü iptal etmeyi amaçlayarak soru soran herkesin görüşünü iptal etmeye vardıracağını, bütün görüşleri iptal edeceğini ve insanın herhangi bir görüşe inanmasına imkân bırakmayacağını iddia ettiler. İnsanı bundan alıkoymanın bir yolu yoktur. Çünkü her insanın, hatta asla bir görüşü olmadığını söyleyenin dahi, ki bu sözü onun görüşüdür, bir görüşü vardır.

Bu kişiler bu gibi soruların anlamsız olduğunu ve getirdikleri [kanıtlar] dolayısıyla bunlara cevap verilemeyeceğini iddia ettiler. Onların iddiaları, bu soruların, bunları soran kişinin görüşlerini yanlış ve imkânsızlığa sürükleyeceği için geçersiz olduğuydu. Soran kişinin bütün görüşleri zan ise ve soran kişi de bunun farkında yahut da bu görüşlerinin zan olduğunu itiraf ediyor ise, bu sorular onun peşini bırakmaz ve görüşlerini iptal eder. Durum bununla da kalmaz, soran kişi kendisini bu soruları sormaya iten önceki haline tutunmak durumunda kalır.

Soran kişinin amacı, durumunun farkında olmayan ya da görüşlerinin böyle olduğunu itiraf etmeyen kişiye, görüşlerinin zan olduğunu fakat onun bunları kesin zan ya da vehmediyor olduğunu açıklamaktır.

وأشبهه هذه من المسائل القديمة. فإن هذه كلها إنما كان يقصد بها إلى أن يتبين أن أمثال هذه الآراء ظنون وغير كافية في الأشياء النظرية التي سبيلها أن تكون الآراء فيها يقينا. وأن هذه ليس ينبغي أن تجعل من اليقين.

وقد أوجب عنها بأجوبة غير كافية لسوء معرفتهم بطرق اليقين. وذلك أن بعضهم أجاب: أي لا أرجع عن الرأي الذي هذه صفته، ما دامت حالي فيها هذه الحال. وهذا ليس بجواب يجعل آرائه في حد اليقين. وذلك أنه لا فرق بين هذا القول و بين أن يقال: لا أرجع عنها ما دمت لا أعلم لها معاندا يزيلها أو ما دامت لا تتزيف الحجج التي بها صحت عندي. وهذه الحال هي حال الظنون. فإن الظن متى لم يظهر له معاند، فكأنه عند معتقده يقين.

252b

وآخرون من القدماء رأوا أنه لا ينبغي أن يجاب عن هذا السؤال، بل يسقط بتزيف، من قبل أنهم زعموا أن هذه وأمثالها راجعة على إبطال رأي كل سائل قصد بها إبطال رأي إنسان آخر، وأنها تبطل الآراء كلها و تمنع أن يعتقد إنسان رأيا ما. ولا سبيل إلى منع ذلك. إذا كان كل إنسان فله رأي ما، حتى أن من يقول لا رأي أصلا، فإن قوله هذا رأي له.

فرغم هؤلاء أن مثل هذه من المسائل تسقط ولا يجاب عنها لأجل ما جاثوا به، وزعمهم أن السؤالات تبطل لأنها آراء تدور على آراء من سأل عنها كذب منهم و محال. لأنه إن كانت آراء المسائل كلها ظنونا، وكان يشعر أو يعترف أنها ظنون، فإنها لا ترجع عليه و تبطل آراء، بل يكون السائل قد التزم قبل سؤاله ما ألزمه إياه مسأله.

وإنما قصد المسائل أن يبين لمن لا يشعر أو لا يعترف في آرائه التي هذه حالها أنها ظنون، بل إنما يظن أنها يقين أو يوهم أنها يقين.

Dahası soranın görüşleri kesin ise ya da görüşlerinde kesinlik var ise bu sorular ona dönüp onun görüşlerini iptal etmez. Çünkü kesin bilginin bir karşıtla ortadan kalkması asla mümkün değildir. Yine her bir görüşün, tamamının ve herkesin görüşlerinin iptal olması da mümkün değildir. Aksine bunlar, böylesi görüşlerinin zan olduğunu veya olması gerektiğini itiraf etmeyen ya da fark etmeyen kişiyi iptal eder.

253a Bu türden sorular, görüşü kesin ya da farkına vardığı bir zan olan ya da görüşünün zan olduğunu itiraf eden kişinin görüşlerini iptal etmez. Öyleyse bu sorular neden cevaplanmasın! Bu, ancak meşhurun bir önermeyi temellendirmesi gibi mi, [yoksa] önermenin karşı olanını temellendiren başka kıyasî bir söz gibi midir? Öyleyse meşhur olan ve kıyasî söz birbirlerine karşıt mıdır? [Yoksa] bu ancak birisi diğerinin gerektirdiğinin bir karşı olanını gerektiren iki kıyasî söz gibi midir? Öyleyse iki sözden biri reddedilir ve o söze ve onunla konuşulana kulak asılmaz mı? Ya da “Burada, o sözün iptal ettiğini ispat eden başka bir kanıt olup onun iptal edilmesi istenir, şayet onda sofistlik bir aldatma var ise, bir görüşün doğruluğunu bir insanın saygınlığı ve çoğunluğun kendisine tanıklığı delil gösterilerek veya o görüşün karşı olanının doğruluğu başka bir kıyasî söz ile kanıtlanarak, biri diğerinin gerekli kıldığına karşı olanını gerekli kılan iki kanıtın karşıtlığında olduğu gibi, ondaki bu aldatma yeri açığa çıkarılır.” demeye mi yetinilir?

Yine “Bir şey hakkında inandığının, o şeyin kendinde varlığından başkaca olması mümkün müdür?” diye soran kişinin sorusu da böyledir. Onun demek istediği şudur: “Bir şey hakkında inandığının onun nefis dışındaki kendinde varlığına çelişik olması mümkün müdür değil midir?” Bu soruyla, bu ve benzeri görüşlerin de zan oldukları, kesin olmadıkları açığa çıkarılmak istenir.

Nazarî şeyler hakkındaki görüşlerini onların karşıtıyla karşılaşmadıklarını ifade ederek temellendirenlerden bir topluluk, görüşlerinin zan olduğunu itiraf etmekle avunur ve kendi kendilerine teemmül ettiklerinde görüşlerinin imkânsız olmadığı ya da görüşlerinin şeyin kendinde varlığına karşı olduğundan emin olmadıkları sonucuna varır.

وأیضا فإن آراء السائل، إن كانت یقینا أو كان فیها یقین، لم ترجع هذه علیه بإبطال آرائه، لأن البقین لا یمكن أن یزول بعناد أصلا، ولا أيضا یبطل كل رأی، ولا الآراء كلها، ولا آراء الجميع، بل إنما تبطل على من لا یشعر أو لا یعترف فی ما حاله هذه الحال من الآراء أنه ظن ویلزمه أنه ظن.

253a وأما من كان رأیه یقینا أو ظنا یشعر به أو اعترف أنه ظن، لم تبطل هذه المسائل رأیه. ولم لا یستحق جوابا؟ وهل ذلك إلا مثل أن المشهور یصح قضية ما، وقول آخر قیاسی یصح مقابلها، فیتعاند المشهور والقول القیاسی؟ وهل ذلك إلا مثل قولین قیاسیین یلزم أحدهما مقابل ما یلزمه الآخر؟ فهل یطرح أحد القولین ولا یصغى إليه ولا إلى الذي یخاطب به أو یقتصر بأن یقال: إن ههنا حجة أخرى تثبت ما یبطله ذلك القول فیلتمس إبطاله ویبین موضع المغالطة فیهِ، إن كان هناك مغالطة باستشهاد إنسان على صحة رأی ما بشهرته وشهادة الجميع له واحتجاج آخر بقول قیاسی على صحة مقابل ذلك، مثل تعاند المحجتین تلزم كل واحدة منهما مقابل ما تلزمه الأخرى.

وكذلك مسألة من یسأل، فقال: هل یمكن أن یكون ما تعتقده فی الأمر بخلاف ما علیه الأمر؟ إنما یرید بما: هل یمكن أن یكون ما تعتقده فی الأمر مناقضا لما علیه وجود الأمر خارج النفس أم لا؟ فإن هذه المسئلة یلتمس بما أن یبین أيضا فی أمثال هذه الآراء أنها ظنون و لیست بیقین.

وقوم ممن یصحح آرائه فی الأشياء النظرية بأن یبلغ بما أن لا یجد لها معاندا ینفسون بآرائهم أن یعترفوا بما أنها ظنون و یجدونها إذا تأملوها فیما بینهم و بین أنفسهم أنها لا تمتنع أو لا یأمنون أن تكون مقابلة لما علیه وجود الأمر.

Böylelikle görüşlerinin kesin bilgi olduğunu vehmederek cevap verir ve soru lafzının soranın aklındaki anlamına göre değil de, soru lafzına göre kendilerini mecbur bırakmayı amaçladığı durumları o görüşlerle savunurlar.

- 253b Soran kişi onlara “Kişinin ‘şöyledir’ ya da ‘şöyle değildir’ diye inandığı şeyin, inandığından başkaca olması mümkün müdür?” diye sorduğunda ona görüşünün kesin bilgi olduğunu vehim ve hayal ettiren kapalı bir sözle cevap verirler. Cevapları “Kendisi hakkında ‘şöyledir’ ya da ‘şöyle değildir’ diye inandığım şeyin, benim inandığımdan başkaca olması mümkün değildir.” şeklindedir. Bu, farklı yönlere çekilebilen kapalı bir sözdür. Bu yönlerden biri, [cevap verenin] sözünün “O mümkün değildir.”, yani “O kişinin o şey hakkında [önceden] sahip olduğu inancından başkacasına inanmaya zihninin ne gücü yeter ne de tákâti vardır.” şeklinde anlaşılmasıdır. Çünkü görüşünün karşı olanını temellendirmek için elinden gelen bütün çabayı göstermesine rağmen bu [yani görüşünün karşı olanı] doğru olmamıştır.

Ancak bu, faraza görüş kendinde doğru olsa bile, onun görüşünü kesin kılar nitelikte bir cevap olmaz. Onun bu sözle insanın bir şey hakkında “şöyledir” şeklindeki inancıyla, “şöyle değildir” şeklindeki inancının aynı olmasının mümkün olmadığını kastetmesi de muhtemeldir. Bundan, birbirine karşı olan iki [sözün] aynıyla tek bir şey olmasının mümkün olmadığından daha öte bir anlam kastedilmemektedir. Ancak bu cevap da görüşü şeyin kendinde varlığına karşı olmaktan çıkarmaz. İşte bu, soran kişinin sorduğu, ve cevap verenin sorunun iki çelişiginden biriyle değil de ancak soru ile kastedilen mecbur bırakmayı boşa çıkararak cevaplamış olduğu bir sorudur.

Kapalı söz bir şey hakkında “şöyledir” şeklinde inanırken o aynı tek şey hakkında, [yine] aynı tek bir zamanda, “şöyle değildir” şeklinde inanmanın mümkün olmadığı anlamı ihtimalini de taşır. Bu, aynı tek şey hakkında, tek ve aynı vakitte birbirine karşı olan iki inanca inanmanın mümkün olmadığından öte bir [anlam taşımaz]. Bu, onların sordukları şeyin dışında bir cevaptır.

فيحيون بما يوهمون به أن آرائهم يقين ويدفعون بها ما يقصد به السائل إلزامهم إياه بحسب لفظ السائل، لا بحسب ما في ضميره من معنى ذلك اللفظ.

253b فإذا سأهم سائل: هل يمكن فيما يعتقد فيه أنه كذا أو ليس بكذا، أن يكون بخلاف ما يعتقد فيه؟ أجب بقول مشكل يوهم ويخيل في رأيه أنه يقين، وهو أنه لا يمكن أن يكون ما اعتقد فيه أنه كذا أو ليس كذا، بخلاف ما اعتقده. وهذا قول مشكل، يتصرف على أنحاء كثيرة، أحدها: أن يكون معنى قوله إنه لا يمكن أي ليس في طاقة ولا قوة ذهنه أن يعتقد في ذلك الشيء بخلاف ما اعتقد فيه، إذ كان قد استفرح مجهوده في تصحيح مقابل رأيه، فلم يصح.

وليس هذا جوابا يجعل رأيه يقينا، وإن كان صادقا عن نفسه. وقد يحتمل أيضا أن يعنى به أنه لا يمكن أن يكون اعتقاد الإنسان فيه أنه كذا هو بعينه اعتقاده فيه أنه ليس بكذا. وليس في هذا معنى شيء أكثر من ان المتقابلين لا يمكن أن يكونا شيئا واحدا بعينه. وهذا الجواب أيضا لا يخرج الرأي من أن يكون مقابلا لما عليه ذات الأمر. وهذا هو الذي سأل عنه السائل، فلم يجب، لا بأحد نقيضي السؤال، وإنما بدافع الإلزام الذي قصد بالسؤال.

وقد يحتمل أيضا القول المشكل أنه لا يمكن حين ما يعتقد في الشيء أنه كذا أن يعتقد في ذلك الشيء بعينه في وقت واحد بعينه أنه ليس بكذا. وليس في هذا أكثر من أنه لا يمكن أن يعتقد في شيء واحد بعينه في وقت واحد بعينه اعتقادان متقابلان. وهذا جواب في غير ما سئلوا عنه.